

Одним з важливих інструментів промислової і інфраструктурної політики держави є формування національної системи інноваційних промислових кластерів. Оскільки розвиток промислових кластерів тісно пов'язаний з можливостями і потенціалом конкретних регіонів і територій, саме вони в сучасних умовах стали найважливішою складовою частиною регіональної інноваційної інфраструктури, яка забезпечує всі види підтримки інноваційних процесів (в т.ч. інформаційну, консалтингову, фінансову, маркетингову та ін.). Саме шляхом формування в регіонах мережевих інноваційних структур на основі кластерного підходу можна досягти динамічного розвитку регіону, оскільки в рамках таких мережевих об'єднань у виробничий процес включаються підприємства, наукові і учбові заклади, дослідницькі центри, органи державного управління, фінансові і консалтингові структури.

Найбільш життєздатні кластери інноваційної активності формуються на основі диверсифікації. Під кластером інноваційної активності розуміється сукупність базисних нововведень, сконцентрованих на певному відрізку часу і в певному просторі.

Інноваційний кластер – це об'єднання різних організацій (промислових компаній, дослідницьких центрів, наукових установ, органів державного управління, профспілок, громадських організацій і ін.), яке дозволяє використовувати переваги внутрішньофірмової координації і ринкового механізму для швидшого і ефективнішого освоєння нових знань. При цьому інновації поширюються по мережі взаємозв'язків в загальному економічному просторі, полегшуючи комбінацію чинників виробництва.

Інноваційна орієнтованість кластера є його важливою особливістю, найбільш успішні кластери забезпечують "прорив" в галузі техніки і технології виробництва з подальшим виходом на нові "ринкові ніші", тому багато країн (як економічно розвинених, так і тих, які лише починають формувати ринкову економіку) активно використовують кластерний підхід у формуванні і розвитку своїх регіональних і національних інноваційних програм. Тобто, під кластером інноваційної активності розуміється сукупність базисних нововведень, сконцентрованих на певному відрізку часу і в певному економічному просторі. Кластерна форма організації інноваційної діяльності приводить до створення особливої форми інновації – "сукупного інноваційного продукту". Така інновація є продуктом діяльності декількох фірм або дослідницьких інститутів, що дозволяє прискорити їх поширення по мережі взаємозв'язків в загальному регіональному економічному просторі. Крім того, різноманітність різних джерел технологічних знань і зв'язків полегшує комбінацію чинників досягнення конкурентних переваг і стає передумовою будь-якої інновації. Об'єднання в кластер на основі вертикальної інтеграції формує не спонтанну концентрацію всіляких технологічних

винаходів, а певну систему поширення нових знань і технологій. При цьому найважливішою умовою ефективної трансформації винаходів в інновації, а інновацій в конкурентні переваги є формування мережі стійких зв'язків між всіма учасниками кластера.

Отже, конкурентоспроможність країни – це її здатність в умовах глобалізації генерувати і оперативного впроваджувати інновації, тому інноваційний кластер є найбільш ефективною формою досягнення високого рівня конкурентоспроможності.

Превалювання в економіці кластерів, а не ізольованих компаній і галузей важливе і для регіональної економіки, де спостерігається висока географічна концентрація взаємозв'язаних галузей. Ключовим чинником успіху при розробці і реалізації стратегій розвитку кластерів є активна позиція лідерів бізнесу і позитивне партнерство між інтересами різних підприємницьких груп в регіоні. Таким чином, кластери є рушійною силою розвитку економіки, і їх по праву можна вважати інноваційними системами прикладного значення, оскільки науково-технічний і соціально-економічний розвиток вимагає концентрації національних ресурсів, а посилення інтелектуального, професійного і організаційного потенціалу країни неможливе у відриві від соціуму і його духовної бази. Саме кластери можуть бути тими імпульсами, які при вдалій концентрації виробництва, його спеціалізації, використанні сучасних досягнень комунікації, координації, кооперації і співпраці допоможуть знайти точки зростання кожного конкретного регіону, забезпечуючи його перемогу в конкурентній боротьбі. Як наслідок, в різних країнах зростає інтерес до формування і підтримки кластерів, відбувається активізація урядової політики в цій сфері.

1. Портер М. Конкуренція. – М.: Видавничий дім "Вільямс", 2005. – 608 с. 2. Войнаренко М.П. Механізми адаптації кластерних моделей до політико-економічних реалій України // Світовий та вітчизняний досвід запровадження нових виробничих систем (кластерів) для забезпечення економічного розвитку територій / Матеріали конференції 1-2 листопада 2001р. – Київ: Спілка економістів України, 2001. – С.25-33. 3. Enhancing the Innovative Performance of Firms: Policy Options and Practical Instruments. – United Nations. – ECE/CECI. CR2008. – Geneva, 2008. – 85 p. 4. Лизунов В.В., Кластерная политика и перспективы формирования образовательных кластеров // VI Омские торгово-экономические чтения. Материалы международной научно-практической конференции. Повышение конкурентоспособности российской экономики в современных условиях: управленческие, финансовые, коммерческие аспекты. В 2-х частях. Ч.2. – Омск: ИП Погорелова Е.В., 2008. – С. 484-498. 5. Николаев М.В. Экономическая глобализация и проблемы национальной безопасности // Проблемы современной экономики. – 2005. – № 1(13). 6. Семёнова Н.Н. Форсайт в условиях глобализации // Наука. Инновации. Образование. Альманах РИЭПП. – Вып. 5. – М.: Знак, 2008. 7. Войнаренко М. П. Кластерные модели объединения предприятий в Украине // Экономическое возрождение России. – 2007. – № 4(14). – С. 68–82.

Надійшла до редколегії 23.02.11

УДК 336.71. 330.83

І. Новікова, мол. наук. співроб., канд. екон. наук

ІВАН ВЕРНАДСЬКИЙ ТА РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОГО БАНКІВНИЦТВА У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.

Статтю присвячено розкриттю ролі І. Вернадського у процесі розбудови мережі українських банків, діяльність якої формувалася на ринкових засадах.

Ключові слова: банки, банківська система, І. Вернадський, ринкове господарство, підприємництво.

Стаття посвячена раскрытию роли И. Вернадского в процессе развития сети украинских банков, деятельность которой формировалась на рыночных принципах

Ключевые слова: банки, банковская система, И. Вернадский, рыночное хозяйство, предпринимательство.

The authors elucidate the role of Vernadsky in the process of building a network of Ukrainian banks, whose activities are formed on market principles.

Keywords: banks, banking, I. Vernadsky, market economy, entrepreneurship.

Сучасний курс сталого розвитку нашої держави породжує багато питань які потребують кваліфікованих,

чітких відповідей. Однією з найголовніших проблем у цьому зв'язку є забезпечення ефективного кругообігу в

економічному просторі, що передбачає залучення та використання капіталів, які обертаються в межах вітчизняної фінансово-кредитної системи. Пошук альтернативних варіантів та побудова моделей зваженої та водночас перспективної поведінки, як урядових інститутів, так і приватних фінансово-кредитних, вимагає від фахівців-аналітиків та економістів-теоретиків ґрунтовного вивчення не тільки теперішнього стану проблеми, а першопричини її появи, зокрема багатого вітчизняного досвіду в контексті процесу формування прогресивного банківського сектору, що й актуалізує порушене питання. У цьому зв'язку особливої уваги заслуговує велична постать І.В. Вернадського, якою постійно цікавляться вітчизняні й зарубіжні дослідники.

Питання формування приватного банківництва на теренах нашої держави неодноразово порушувалося сучасними дослідниками, зокрема вивчалися й постаті видатних економістів, державних діячів, які сприяли цьому процесу, однак особистість батька першого президента Української академії наук В.І.Вернадського – Івана Васильовича Вернадського (1821–1884) довгий час була в тіні. Видатного співвітчизника, який все своє життя відстоював прогресивний розвиток підприємництва, почали згадувати і у XXI ст. Так, з нагоди 180-річчя народження науковця О. Ковалевською було опубліковано біографічну статтю [6], а у 2009 р. за редакцією видатного вченого-економіста В.Д. Базилевича – колективну монографію, яка містить і основні науково-теоретичні досягнення Івана Васильовича [11]. Віддаючи належне наявним на сьогодні дослідницьким надбанням, які висвітлюють постать І.В. Вернадського, варто зауважити, що багато важливих моментів, які варті уваги наукової спільноти не розкриті. Мова йдеться про теоретичні напрацювання вченого в сфері політичної економії, статистики, фінансово-кредитної системи тощо. Зокрема, вагому роль погляди предстваника класичної економічної школи в Україні, професора Імператорського університету Св. Володимира Івана Васильовича Вернадського відіграли у питанні реформування та врегулювання діяльності банківських установ, що почали розвиватися на теренах нашої держави у другій половині XIX ст.

Мета статті – дослідити та проаналізувати роль Івана Вернадського у становленні української мережі банків принципи діяльності якої базувалися на приватно-підприємницьких основах.

В 28 років у Москві він блискуче захищає докторську дисертацію "Критико-историческое исследование об италиянской политико-экономической литературе до нач. XIX в.", після чого стає працювати екстраординарним професором кафедри політичної економії і статистики у Київському університеті Св. Володимира.

І. Вернадський був великим противником кріпацтва, а тому кріпаків не тримав, навіть звільнив тих, яких одержав у придане за дружиною. На початку 1860-х рр. на засіданнях Політико-економічного комітету на основі теорії вартості він намагався пояснити джерела прибутків буржуазного суспільства, якому на його думку варто було надавати перевагу. Будучи прогресивним економістом він певною мірою поділяв думку Сен-Сімона та його послідовників про те, що приватне банківництво в банківській сфері має домінувати. Втручання держави в економіку, зокрема у розвиток банківництва він вважав неприйнятним, але викорінення пережитків феодално-кріпосницького духу та створення відповідних умов для розвитку ринкових відносин все-таки визнавав справою уряду [7, с. 40]. Значення банків, з його точки зору, полягає у їхньому впливі на "розподіл багатства в народі" [1, с. 62].

Видатний науковець ще з 1850-70-х рр. почав провадити просвітницьку діяльність серед населення і,

насамперед, серед досвідчених економістів беручи активну участь у заснуванні й редагуванні відомих і понині часописів економічного спрямування: "Экономический указатель" (1857–1858), надалі "Указатель политико-экономический" (1859), "Указатель экономический, статистический и промышленный" (1860-1861) і "Экономист" (1858-1865). На сторінках цих видань Іван Васильович закликав до розвитку приватної власності, викорінення кріпацтва та зменшення міри втручання держави у економічні процеси [3-5].

З 1861 р. Іван Васильович на високому теоретичному рівні викладає фінансове право студентам Олександрійського, а з 1863 рр. у званні професора – політичну економію.

У 1868–1876 рр. він виконував обов'язки керуючого Харківською конторою Державного банку. Перебуваючи на цій посаді Іван Васильович зумів добре розібратися з недосконалою місцевою фінансово-кредитною ситуацією і всіляко намагався її виправити. Насамперед займаючись організацією банківської справи загалом. За свідченнями звітних первинних документів Харківська контора Державного банку працювала добре. Так, обіг її капіталів у 1872 р. був наступним: основний капітал – 300 тис. руб., вкладів внески становили – 3 213 902 руб., причому на поточному рахунку було 31 486 084 руб. внесків, прибуток дорівнював 340 247 руб., у тому числі з обліку векселів – 204 293 руб., з позичок – 28 291 руб., з грошових переказів – 13 924 руб. Та іншого – 3 739 руб. [11, с. 209].

Проте, Харківська контора Державного банку мала можливість видавати тільки короткострокові кредити, метою яких було пожвавлення торгівлі і промисловості. При цьому особливо складні перешкоди спостерігалися у розвитку крайового іпотечного кредитування. Банківська реформа проведена у 1860 р. призвела до реорганізації старих казенних банків, які виконували функції іпотечних кредиторів під заставу землевільних угідь і селянських душ, однак принципи її дії тривалий час гальмували появу відповідних банківських установ взагалі. Через недосконалість нового кредитного законодавства та нерішучість уряду нові земельні банки протягом десятиліття фактично не існували. Тим часом стрімко зростала чисельність корінного населення, а разом і з ним загострювався попит аграріїв на такий жаданий і необхідний ресурс, як земля. Родина яка отримала визначений шматок землі під час земельної реформи заключала в собі 1-2 працівників але з роками у них виростало ще кілька синів, і для того щоб вони могли забезпечити собі і своїм сім'ям можливість їм теж потрібна була земля. Зважаючи на ці обставини Іван Васильович разом із відомим промисловцем м. Харкова Олексієм Кириловичем Алчевським ініціює відкриття приватного земельного банку який сприяв би розвитку місцевого сільського господарства. Харківський земельний банк було засновано у 1871 р. саме за його активної участі. А в роботу цієї фінансово-кредитної установи вдалося успішно втілити цільове використання іпотечного кредиту.

Часто цей банк ще називають першим акціонерним земельним банком Росії, оскільки його статут, затверджений 4 травня 1871 р., був досить вдалим і став зразком для інших акціонерних земельних банків, таких як Полтавський земельний банк (1872 р.), Київський земельний банк (1872 р.), Бессарабсько-Таврійський земельний банк (1872 р.) та ін. [2, с. 61]. Засновниками Харківського земельного банку були видатні українські фінансисти і підприємці: І.В. Вернадський (він, власне, й склав статут цієї установи), купець першої гільдії О.К. Алчевський (він був до цього ще й ініціатором появи Харківського торгівельного банку), землевласник А.Ф. Бантиш, купець

першої гільдії, землевласник Ф.І. Добринін та інші заможні жителі Харкова й Харківської губернії [8].

Утворений завдяки випускові 5000 акцій по 200 руб. кожна, основний початковий капітал Харківського земельного банку становив 1 млн. руб. Створений він був для надання позичок під заставу землі (максимальний термін 43,5 р.) і міської нерухомості (максимальний термін 18,7 р.) у Харківській, Полтавській, Катеринославській, Курській та Воронежській губерніях. Розмір кредиту не повинен був перевищувати 60% ринкової вартості заставленого майна при умові його видачі на максимальний термін під 6% або 10% річних, на мінімальний – під 7,5% річних, що вносилися позичальниками рівними частинами кожних півроку. Позика на максимальний термін надавалася під заставу землі у вигляді довготермінових закладних листів; короткотермінові позички, терміном до трьох років можна було отримати у вигляді готівки [2, с. 61]. Завдяки діяльності Харківського земельного банку було завдано нищівного удару по лихварях, які надавали аналогічні позички жителям цього регіону під 15–20 %, що гальмувало розвиток землеробства [8].

У 1872 р. за сприяння Івана Васильовича розпочав свою діяльність земельний банк у Полтаві. За невеликими винятками статут банку був ідентичним зі статутом Харківського земельного банку, а тому був затверджений тодішнім міністром фінансів М. Рейтерном. Полтавський земельний банк було засновано з метою надання кредитних коштів під заставу нерухомого майна у Полтавській, Чернігівській і суміжній з ними губерніях. Згідно статуту засновниками банку були великі землевласники: дійсний статський радник Іван Васильович Вернадський, дійсний статський радник Лев Григорович Милорадович, колезький радник Михайло олександрович Плен, колезький асессор Ілля Давидович Стефанович, губернатор земської управи Лев Павлович Томара, комерційний радник Абрам Моїсеевич Варшавський, а також Торговий дім Р. Рубінштейна і синів. Статутний капітал новоствореного банку, по аналогії з попереднім досвідом, становив 1 млн. руб., що було отримано шляхом випуску 5000 акцій, ціна кожної з яких становила 200 руб. [10].

Однак, слід зауважити, що добро на діяльність обох банків міністерством фінансів було надано швидше у якості економічного експерименту, так як на той час керівництво країни ще побоювалося розвитку нововведень у приватно-підприємницькому напрямку.

Як досвідчений практик і сильний теоретик, учений добре розумів вади пореформеної банківської системи і про необхідність їх усунення час від часу піднімав питання. Наприклад, таке: "...В Полтавській губернії Селянський банк піднімає плату за землю вище за орендну вартість, і значна частина покупеців-селян банкрутує" [9].

Водночас слід зауважити, що якби не подавали сучасні, радянські та навіть і імперські економісти й історики діяльність державного Селянського земельного банку у його роботі завжди можна знайти позитивні і негативні сторони. Із світлого боку слід насамперед наголосити на тому, що ця фінансово-кредитна установа була першою і, довгий час, єдиною яка хоч якось вирішувала проблему іпотечного кредитування серед селянства. А ця проблема, як відомо, з кожним роком, зважаючи на ріст населення та нестачу земельних наділів, дедалі наростала критичним комом. Однак, будучи державним, банк містив як і загальні бюрократичні недоліки, а також не міг, згідно діючого статуту, задовольнити інтереси геть усіх верств населення які потребували відповідної допомоги. Звісно, що насамперед страждали найменш захищені поодинокі господарі, які змушені були продовжувати потрапляти до лещат лихварів.

Державний селянський поземельний банк розпочинає свою діяльність з 1882 р. за ініціативи та активної підтримки тодішнього міністра фінансів М.Х. Бунге. Метою цієї банківської установи було надання селянам усіх категорій довгострокового кредиту для того, щоб полегшити їм купівлю землі. Таку позику могли отримати, як окремі селяни, так і сільські громади, окремі поселення, що не входили до сільської громади, товариства селян, а також міщани, які займалися землеробством і постійно проживали в селі.

На практиці допомагаючи дворянам вигідно продати їхню землю, банк в основному кредитував заможних селян та селянські товариства, оскільки для окремого дрібного селянина-власника навіть такий довгостроковий кредит був досить обтяжливим. Можна зазначити й те, що, окрім надання кредитів, банк мав право сам купувати мастки й продавати їх дрібним землевласникам. Тільки з 1882 р. й до кінця 1890 р. через Селянський поземельний банк до селян перейшло 4 млн. десятин землі, тоді, як дворянам у 1877 р. належало 16 млн. десятин, а в 1902 р. – вже тільки 12,2 млн. десятин [12, с. 82]. При отриманні кредиту значну перевагу мали окремі селяни, оскільки за статутом банку максимальний розмір позички був 125 руб. на кожну особу чоловічої статі в разі общинного землеволодіння та 500 руб. на кожного домогосподаря – при подвірному землеволодінні [13 с. 4]. Спочатку за бажанням позичальників позики видавалися на 24,5 та на 34,5 років відповідно під 7,5 та 8,5 %. Причому розмір кредиту не мав перевищувати 75% вартості заставленої землі [14, с. 63]. Оскільки такий порядок видачі кредитів не зовсім задовольняв уряд та клієнтів банку, то в листопаді 1885 р. було затверджено новий статут, за яким термінів видачі позичок стало п'ять: 13 р., 17 р., 26,5 р., 38,4 р. та 51,9 р. відповідно під 11,5%, 9,5%, 7,5%, 6,5% та 6% річних, а розмір кредиту не мав перевищувати 60% нормальної та 90% спеціальної оцінок. Особливим було те, що за новим статутом банк зобов'язаний був взяти у клієнта заставну розписку, де зазначалося, що господар не має права без дозволу банку укласти орендні угоди, продавати ліс, що ріс на купленій ділянці, та зносити будівлі, які знаходилися на цій землі [23, с. 98]. З часом максимальний термін позички зріс аж до 55,5 р. [14, с. 64].

На українських землях відділення банку було відкрито у Волинській, Катеринославській, Київській, Херсонській, Подільській, Полтавській, Чернігівській, Харківській і Таврійській губерніях. З 1883 по 1899 рр. з його допомогою селянами перших восьми українських губерній було придбано у приватну власність 908,6 тисяч десятин землі [15, с. 585]. Першим керуючим було призначено учня М.Х. Бунге – Є.Е. Картацева.

Свою діяльність новостворений Селянський банк розпочав дуже обережно. З одного боку, керівництву установи не хотілося викликати бурхливе невдоволення поміщиків, порушенням їхніх інтересів, а з іншого, – небажане поширення спекулятивних операцій, від яких застерігав генерал-губернатор О.Р. Дрентельн подільського губернатора: "Деякі ненадійні особистості, зловживаючи простотою селян, спонукають їх до попередніх по купівлі землі угод, обнадіюючи при цьому сприянням банку" [16, арк. 9].

Незважаючи на недоліки в роботі цього банку створення його було великим кроком у плані розширення приватного селянського землеволодіння, прихильником якого був М. Бунге, та покращення добробуту селян. Один з економістів того часу П.П. Мігулін з цього приводу писав: "Заслуга М.Х. Бунге в тому, що він зумів поряд з скасуванням подушного податку, пониженням викупних платежів колишніх маєткових селян і

встановленням обов'язкового викупу ними наділів, організував також на порівняно гарних умовах і кредит селянам для придбання такої необхідної для їхнього добробуту (а разом з тим і добробуту всієї країни) земельної власності" [17, с. 140].

Невдовзі, враховуючи численні скарги дворян-землевласників на дорожнечу приватного земельного кредиту і нерентабельність маєтків, а також беручи до уваги їхні прохання забезпечити їм довгостроковий пільговий кредит, який би полегшив становище, урядом було прийнято рішення про відкриття в 1885 р. Державного дворянського земельного банку. З цією метою на підтримку даного проекту з оборотних сум Державного банку було вирішено виділити близько трьох млн. руб. [18, с. 2]. Згідно з положенням від 3 червня 1885 р. "Про державний Дворянський земельний банк" він створюється "для надання довгострокових позичок спадковим дворянам-землевласникам під заставу належної їм земельної власності" [18, с. 3]. Діяльність банку поширювалася на всю Європейську Росію, окрім Фінляндії, губерній Царства Польського і Прибалтійських країн. Підпорядковувався він безпосередньо Міністерству фінансів і був під наглядом Ради державних кредитних установ. Керівництво цією установою здійснювали керуючий та Рада банку. Першим керуючим було знову таки призначено Є.Е. Картавцева, який водночас суміщав аналогічну посаду в Селянському банку.

Позички видавалися банком під заставу землі (в тому числі й тієї, що вже була закладена в приватних земельних банках) на терміни 48,8 років та 36,7 років відповідно 5,67 та 6,25 % на рік. Згодом термін видавання позичок було продовжено до 66 років [14, с. 65]. Розмір позички не мав перевищувати 60 % оціночної вартості (в окремих випадках – 75 %) заставленого маєтку, якщо ж вартість маєтку була нижчою за 1000 руб., то позички під маєтки не видавалися взагалі [18, с. 10].

За трактуванням тогочасного економіста того часу Я.А. Сербиновича, цей банк мав на меті "охороняти дворянські маєтки від загибелі", тоді, як Селянський поземельний банк засновувався "для ловлі цієї погібелі на користь селян" [19, с. 175]. Із заснуванням Дворянського земельного банку завершується становлення іпотечного кредиту, що стало важливою віхою у формуванні банківської системи ринкового типу другої половини XIX ст.

З огляду на пільгові умови кредитування заявок від великих і середніх землевласників у відділення банку на отримання такого кредиту відразу ж надійшло дуже багато. Лише з кінця 1885 р. по 1 січня 1887 р. в 24 його відділення було подано 3935 таких прохань на видачу позичок під заставу 3402550 дес. землі на суму 144436555 р. (великими вважалися землеволодіння, за якими розмір позички перевищував 100000 руб., а середніми – 10000 руб.) [17, с. 150]. Досить часто клієнти банку – дворяни – отримували відстрочки при сплаті відсотків по кредитах. Значні суми боргу часом і зовсім списувалися. Така ситуація склалася в результаті того, що абсолютно не здійснювався контроль над виданими позиками. У багатьох випадках отримані кошти направлялися не на підтримку господарства, що занепало, а на звичайне проїдання. Для того, щоб хоч якось тримати на плаву цю установу, уряд був змушений надавати банку цілий ряд дотацій. Так, із виданих у 1886–1889 рр. Державним банком дотацій іпотечним установам на суму 257,5 млн. руб., 90 % було отримано саме Дворянським банком [24, с. 190].

Безпосередньо на території України справи з дворянським кредитом були теж не дуже оптимістичними, але закладених маєтків було, все таки небагато. Так, у

Херсонській губернії у відділенні банку на 1885 р. було закладено лише 21 маєток на суму 408, 8 тис. руб., але й тут погашення взятих кредитів відбувалося не досить справно: з 100 руб. позички повертали тільки 2–3 руб. [20, с. 99].

Між тим, відкриття, як Селянського так і Дворянського банків було досить великим прогресивним кроком уперед у плані підтримки сільського господарства від занепаду та налагодження вітчизняної економіки в цілому. Тому наприкінці 1880-х рр. деякі землевласники вважали за необхідне "відкрити відділення Дворянського і Селянського банків повсюди" [21, арк. 128]. А щодо недоліків у діяльності даних банківських установ пропонувалося понизити занадто високі відсотки (8 %) за користування кредитом Селянського банку та узаконити те, що на випадок прострочення платежу дворянами, маєтки слід брати під опіку на певну кількість років до сплати боргу клієнтами Дворянського банку [21, арк. об. 128].

Оскільки проблема створення державного земельного (іпотечного) банку в теперішніх умовах також є вкрай актуальною для держави Україна в контексті початку формування вітчизняного ринку землі, то сучасні вітчизняні економісти звертають увагу керівників держави на необхідність "створення завершеної системи інфраструктурного забезпечення розвитку земельної іпотеки" [22, с. 12]. При цьому цілком доречним є проведеною історичних паралелей між сучасною епохою (90-ті рр. XX – початок XXI ст.) та тим історичним періодом кінця XIX ст., коли іпотечні банки переживали бурхливий розвиток.

Отже, процес формування вітчизняної банківської системи протягом другої половини XIX ст. проходив в умовах зародження ринкового господарства в пореформеній Російській імперії, а зокрема й на території підросійської України та у контексті становлення і розвитку загальноросійської банківської справи, заснованої на ринкових засадах. На процес еволюції пореформеного українського банківництва певний вплив здійснювала й економічна політика провідних європейських країн з розвинутою ринковою економікою, яка проявлялася головним чином у зміні політико-економічних теоретико-наукових устоїв та у поступовому проникненні іноземного капіталу. Крім того, період становлення та розвитку цієї системи супроводжувався політичною нестабільністю. Проте, завдяки теоретичному і практичному доробку відомих і видатних вітчизняних економістів-практиків, таких як Іван Васильович Вернадський формування української банківської системи епохи вільного підприємництва відбувалося впевненими кроками. В процесі еволюції мережа новостворених, як приватних, так і відділень державних банківських установ, незважаючи на труднощі та прорахунки і складні історичні умови, функціонувала з метою обстоювання економічних інтересів українського народу.

1. Вернадский И. Критико-историческое исследование об итальянской политико-экономической литературе до начала XIX века / Иван Вернадский. – М.: В университетской типографии (для получения степени доктора). – 1849. – 118 с. 2. Гурьев А. Очерк развития кредитных учреждений в России / А. Гурьев. – С.-Петербург, 1904. – 250 с. + IV с. 3. И.В. (Вернадский И.В.). Новые банки // Экономический указатель. – 1857. – № 5. – С. 107-108. 4. И.В. (Вернадский И.В.). Кредит // Экономический указатель. – 1856. – № 6. – С. 129-130. 5. И.В. (Вернадский И.В.). О поземельной собственности (критику "Современника") // Экономический указатель. – 1857. – № 22, 25, 27. 6. Ковалевська О. Видатний вчений, освітянин, громадський діяч: 24 травня – 180 років від дня народження І.В. Вернадського / Оксана Ковалевська // Вісн. НАН України. – 2001. – № 5. – С.58 – 63. 7. Коропецький І.-С. Українські економісти XIX століття та західна наука / І.-С.Коропецький. – К.: Либідь, 1993. – 192 с. 8. Малахов В. Явление Алчевского: История взлета и падения украинского финансиста и предпринимателя / В. Малахов // Зеркало недели. – 1998. – 12–18 декабря. – № 50 (219). – С. 11. 9. Ситник К. До Вернадського на пораду / К. Ситник // Сільські вісті. – 2006. – 18 серпня.

10. Высочайше утвержденный Устав Полтавского земельного Банка // ПСЗ – II. – Т. XLVII. – 1872. – № 50708. 11. І. Вернадський Витоки. Творча Спадщина у контексті історії економічної думки в Україні / За ред. В.Д. Базилевича. – К.: Знання, 2009. – 862 с. 12. Скорняков Л. Деятельность Крестьянского поземельного банка в Киевской губернии за 28 лет (1883–1910 pp.) / І.Г. Скоморович. – К., 1912. – 161 с. 13. Чухась А. Селянський поземельний банк Російської імперії / А.Чухась, Г. Бобер // Вісник НБУ. – 2002. – №4. – С. 60–61. 14. Соколов Е.В. История банковского дела: [учеб. пособие] / Е.В. Соколов. – М., 2001. – 67 с. 15. А.Б. Деятельность Крестьянского банка на Украине / А.Б. // Украинский вестник. – 1906. – № 8. – С. 581–589. 16. Державний архів Полтавської області. – Ф.592. – Оп.1. – Спр.1 "Відомості про витрати міських коштів". 17. Мигулин П.П. Наша банковая политика (1729–1903)

/ Петр Петрович Мигулин. – Харьков, 1904. – 439 с. 18. Высочайше утвержденное мнение Государственного дворянского земельного банка. – СПб.: Типография В. Киршбаума, 1885. – 19 с. 19. Сербинович Я.А. Поземельный кредит, его прошлое, настоящее и будущее / Я.А. Сербинович. – С.-Петербург, 1887. – 186 с. 20. Статистико-экономический обзор Херсонской губернии за 1895 г. – Херсон, 1897. – 255 с. 21. Центральний державний історичний архів України. – Ф.442. – Оп. 539 – Спр.1 "Из бумаг относящихся к разным предметам" 22. Савич В. Державний земельний (іпотечний) банк як елемент інфраструктури іпотечного ринку / В. Савич // Банківська справа. – 2004. – № 3. – С. 10–16.

Надійшла до редколегії 04.02.11

УДК 330.341.44:519.8

В. Филук, асп.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ КОНЦЕНТРАЦІЇ РИНКІВ

Розглянуто особливості генезису теоретичного дослідження концентрації ринків у науковій спадщині представників різних економічних течій і шкіл. Розкрито сутність поняття економічна концентрація та проаналізовано взаємозв'язок між різними її видами.

Ключові слова: економічна концентрація, конкуренція, концентрація виробництва, концентрація капіталу, монополія, ринкова концентрація, рівень ринкової концентрації.

Рассмотрены особенности генезиса теоретического исследования концентрации рынков в научных разработках представителей различных экономических течений и школ. Раскрыта сущность понятия экономическая концентрация и проанализирована взаимосвязь между ее видами.

Ключевые слова: экономическая концентрация, конкуренция, концентрация производства, концентрация капитала, монополия, рыночная концентрация, уровень рыночной концентрации.

The paper examines special features of market concentration theoretical research genesis in scientific heritage of representatives of different economic schools. The essence of a term economic concentration is exposed and interconnection between its different kinds is analyzed.

Keywords: economic concentration, competition, concentration of production, concentration of capital, monopoly, market concentration, level of market concentration.

Актуальність дослідження концентрації ринків, її взаємозв'язку з процесами конкуренції і монополізації має важливе теоретичне і практичне значення. Теоретичне переосмислення сутності, шляхів та наслідків процесів концентрації ринків дає можливість виявити головні закономірності розвитку не тільки ринку, але й економіки в цілому. Практичне значення такого дослідження зумовлене тим, що в умовах глобалізації концентрація ринків є фактором, який здійснює суперечливий вплив на ефективність їх функціонування. З одного боку, високий рівень ринкової концентрації за інших сприятливих умов здатен здійснювати позитивний вплив на динаміку ринку, забезпечувати його стійкість у період фінансових та структурних криз, стимулювати залучення значних обсягів інвестицій у досягнення науково-технологічного прогресу тощо. З іншого боку, високий рівень концентрації ринку може призвести до посилення монопольних тенденцій на ньому та, як наслідок, до необґрунтованого підвищення цін, виникнення штучного дефіциту товарів і послуг, тощо. Суперечливий вплив процесу ринкової концентрації на зростання національної конкурентоспроможності, підвищення суспільного добробуту потребує його науково-обґрунтованого регулювання, заснованого на урівноваженні різноспрямованих векторів дії, властивих цьому процесу.

Аналіз останніх досліджень та публікацій свідчить, що проблема концентрації ринків поступово втрачає свою актуальність в країнах її традиційного виникнення та еволюції, зокрема в США та Західній Європі. Однак все більшу увагу вона набуває у країнах Східної Європи та на теренах країн пострадянського простору, зокрема в Росії та Україні. Комплекс наукових проблем, пов'язаних з еволюцією підходів до визначення концентрації ринків та її місця в системі економічних відносин є предметом дослідження багатьох видатних науковців, у

т.ч. лауреатів Нобелівської премії Дж. Стігліца та П. Кругмана, відомих зарубіжних та вітчизняних економістів С. Авдашевої, В. Базилевича, І. Владімірової, А. Герасименко, О. Горняк, А. Ігнатюк, І. Князевої, В. Лагутіна, Є. Н. Розанової, А. Шастітко та ін.

Однак слід зазначити, що складність проблем ринкової концентрації в трансформаційній економіці зумовлює потребу у подальшому поглибленні досліджень закономірностей розвитку концентраційних процесів. Відтак, метою запропонованої публікації є з'ясування особливостей генезису теоретичного дослідження концентрації ринків у науковій спадщині видатних економістів.

Процес концентрації ресурсів, виробництва та капіталу, який мав значний вплив на розвиток ринкового господарства в минулому, відіграє важливу роль і в сучасних економічних перетвореннях. Його вплив на економічні процеси в сучасних умовах є досить багатограним та надзвичайно суперечливим.

Перш ніж перейти до аналізу сучасного місця концентрації ринків в системі економічних відносин, необхідно з'ясувати сутність поняття "концентрація" як економічної категорії. В першу чергу зазначимо, що етимологічно це поняття походить від латинського "concentratio" і в перекладі означає "центр", "осередок".

Сучасне розуміння терміну "концентрація ринків" утвердилося не одразу, а еволюціонувало протягом тривалого часу в економічній науці. Різні школи політичної економії розглядали це поняття по-різному. Умовно у розвитку теорії концентрації можна виділити наступні етапи, які характеризуються різними підходами до трактування даного поняття (див. рис. 1):

- XVIII – кінець XIX ст.;
- кінець XIX ст. – перша половина XX ст.;
- друга половина XX ст.